

In memoriam
Görömbei András

Szerkesztők

BARANYAI NORBERT
IMRE LÁSZLÓ
TAKÁCS MIKLÓS

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2015

A kötet megjelenését
a Debreceni Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

A névmutatót készítette és a szerkesztésben közreműködött:
Papp Sándor

A címlapon Varga Imre Hatvani István tiszteletére emelt, *Professzor* című szobrának
egy részlete látható.

Borítófotó:
Bódi Sándor

ISBN 978-963-318-464-6

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press – www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Tördelés, műszaki szerkesztés: M. Szabó Monika
Nyomta: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

FAZAKAS GERGELY TAMÁS
A magyar protestáns gályarabok emlékezete
a 19. század második felében

(Egy kutatási irány lehetőségeinek első vázlata)*

A kutatás tágabb kontextusa

Ha a közösségi emlékezetről gondolkodott, vagy a nemzet múltjának valamely emlékezetrétegét elevenítette fel írásaiban, előadásaiban és magánbeszélgetésekben, Görömbei Andrástól sem állt távol annak hite, „hogyan az emlékezés előmozdítója lehet gondolkodásmódok, elmék, szokások s talán egész társadalmak és államok megváltoztatásának abbéli küzdelmükben, hogy leszámoljanak erőszakos történelmük traumájával”.¹ Szilárd erkölcsi értékrendjére alapozva mindig úgy fogalmazta meg véleményét, hogy nem félt elbeszélni az erőszak történetét és megnevezni az azt okozókat, ám ezzel együtt megbocsátó is volt. Nem állt távol tőle, hogy az emlékezéssel összetett módon beszéljen, s szembesüljön az övétől eltérő nézőpontokkal is. Az efféle emlékezések, ahogy az előbb is idézett Aleida Assmann összefoglalta, nem „normatívak és önigazolóak”, hanem „önreflexívebbek és kritikusabbak, s emellett foglalkoznak a traumatikus és a vitatott területekkel is”, szemben a monologikus emlékezési mechanizmusokkal.² Amikor arra gondolunk, hogy a győri bencéseknel végzett, katolikus Görömbei András maga választotta a *debreceniséget*, s e választásához egész életében hűséges volt, akkor az ő példája is ösztönözhet minket, hogy a város református múltját a dialogikus emlékezet összetett mechanizmusai felől értelmezzük.

Debrecen felekezeti szinten is tagolt emlékezeti rétegeit vizsgálva fontos kérdés, hogy a 19. század végére miképpen alakult ki és miért éppen Debrecenben kapott különösen nagy jelentőséget a magyarországi protestáns gályarabok emlékezete. Hogyan értelmezték a gályarabok 1895-ben felavatott debreceni emlékoszlopát a felállítás időszakának protestáns és katolikus kortársai? A monumentum helye, a Református Nagytemplom és a kollégium közötti Emlékkert mint térbeli kontextus miképpen jelölte ki az emlékoszlop értelmezését? Miféle nemzeti, illetve

* A tanulmány létrejöttét a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének *A nemzeti és vallási emlékezet helyei a kora újkori és újkori Magyarországon* című OTKA-pályázata (K112335) támogatta.

¹ Aleida ASSMANN, *Az emlékezet átalakító ereje = Emlékezhelyek*, szerk. S. VARGA Pál (Studia Litteraria, 2012/1–2), 9.

² *Uo.*, 15.

vallási identitáskérdések összefüggésében volt elbeszélhető az emlékmű, s milyen viszonyban volt e kétfajta identifikáció a monumentum felállítói, illetve nézői és értelmezői számára?

E sokféle kérdés, tágas, emlékezetelméleti összefüggésekben is megfontolásra érdemes tárgykör alaposabb feldolgozását tűztem ki célul egy későbbi kutatás során. Jelen írásban azonban egyelőre csak egyetlen nézőpontból közelítem meg a témát. Azzal foglalkozom röviden, hogy miképpen alakult ki a gályarabokra való református emlékezés nyelvezete a 19. század második felének egyháztörténeti irodalmában (különösen Balogh Ferenc és Rácz Károly munkáiban), illetve milyen előzmények vezethettek a gályarab-emlékoszlop 1895-ös debreceni felállításához. E szempont két eleme, a modern egyháztörténet-írás kezdeti szakirodalma, illetve a gályarabokra való emlékezés mechanizmusa igen szorosan összefüggött a 19. század második felében. Mind a korabeli szakkutatást, mind az emlékezést aktuálissá tette a Bach-korszak utáni és a protestáns pátensharc korabeli magyarországi református egyház önértelmezésének kérdése. E folyamat szorosan kapcsolódott Kálvin személyének és teológiájának reneszánszához, illetve a kálvini irányzat mint identitásjelölő elem és megnevezés³ hosszú idő után történő újrafelfedezéséhez, s ezzel együtt összefüggött a református teológiai és missziológiai irányzatok korabeli útkeresésével. Mint az újabb szakirodalomban is olvasható, az 1850–60-as évektől kezdte úgy értelmezni a (felekezetiileg sokszor a protestantizmushoz kötődő, de alapvetően világi) történetírást, hogy a 16–17. századi reformáció és a vallási küzdelmek, valamint a rendi szabadságért folytatott jogi, politikai, időnként katonai harc a 19. századi függetlenségi törekvések előképei, ahhoz vezető lépcsőfokai voltak.⁴ Ám nem csupán a (főképp a budapesti és részben a sárospataki református hittudományi oktatásra jellemző) teológiai liberalizmus fonódott össze valamelyest a „magyar”-nak nevezett kálvinizmus történelmi és kulturális hagyományaiiban megtalált nemzeti azonosságtudattal. Ez utóbbi ismérv még inkább a debreceni *ébredési teológiára* volt jellemző. (Ez azt jelenti, hogy a református egyház megújulását hirdették, a racionalista és liberális irányzattal szemben teológiai szempontból biblikusabb, evangéliumibb identitást akartak adni az egyháznak.)⁵

³ Vö. [íjf.] RÉVÉSZ Imre, *A kálvinista Róma. Két elnevezés története*, Theologiai Szemle, 1933–34, 75–108; HATOS Pál, *Az 1909-es Kálvin-jubileum = Reformátusok Budapesten*, szerk. KÓSA László, Bp., Argumentum, 2006, 1163–1177; UŐ, *Reformáció és történeti hagyomány*, Bp., Osiris, 2001, 227–233.

⁴ HATOS, *Az 1909-es, i. m.*, 1164–1165, további szakirodalommal (Kósa László, Juliane Brandt, Árpád von Klimó munkái).

⁵ Lásd MÁRKUS Mihály, *Teológiai irányzatok = Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből, 1867–1978*, főszerk. BARTHA Tibor, MAKKAI László, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983 (Studia et Acta Ecclesiastica, 5), 153–189; BUCSAY Mihály, *Az egyház belső élete = Uo.*, 193–242; CSOHÁNY János, *Révész Imre a polgárosodásért az önkényuralom idején = Forradalom után, kiegyezés előtt*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1988, 391–403; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák*

A reformáció történetében és a protestantizmus múltjában való identitáskezeséshez hasonlóan a gályarabokra való emlékezés és a gyászévtizedre vonatkozó alaposabb egyháztörténet-írás is, az 1860-as évek végétől kezdve, elsősorban a debreceni iskolához kötődött (illetve már ezt megelőzően, majd egy ideig még Patakhoz: a teológiához és a Sárospataki Füzetekhez). Debrecenben e hagyományt az idősebb Révész Imrének már az 50-es évektől erős reformációtörténeti érdeklődése határozta meg, amelyet aztán tanítványa, munkatársa és utódja, Balogh Ferenc (1836–1913), az 1866-ban alapított debreceni egyháztörténeti tanszék első professzora teljesített ki, előbb az új orthodoxia, s aztán főképpen az ébredési teológiai mozgalom keretében.⁶ Balogh Ferenc mellett a nála hat évvel fiatalabb barátja, szellemi partnere, a szintén Debrecenben végzett másik Révész-tanítvány, a rövid ideig Révész mellett is segédtanárkodó, majd évtizedeken keresztül önálló falusi lelkészi hivatalából is a protestáns gályarabok kutatásával foglalkozó Rácz Károly (1842–1925) egyháztörténész munkásságát kell kiemelni.

Balogh kapcsán monográfiája, Ötvös László konstatálta a gályarabok emlékoszlopa felállításában játszott szerepét, de a kérdésről nem szólt részletesebben.⁷ Rácz Károly gályarabokról szóló írásait még rövidebben vette figyelembe tanulmányában az 1930-as években Csekey Sándor, később Csohány János.⁸ Kevésbé van feltárva, hogy Balogh, Rácz és néhányan mások a 19. század utolsó évtizedeiben keletkezett szaktanulmányaikban, emlékbeszédekben, valamint naplójukban és levelezéseikben miképpen viszonyultak a gályarabság (és a tágabb reformációtörténet) emlékéhez, illetve miképpen hívták fel a (legalábbis református) figyelmet a gályarabokra.⁹

A 17. század végi protestáns gályarabok (és tágabb értelemben a reformáció ezt megelőző másfél évszázada) iránt az 1848–49-es szabadságharc utáni évtizedben kezdett növekedni az egyszerre egyháztörténeti és egyszerre allegorizáló

az abszolutizmus korában = K. L., *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011, 141–154; Uő, *A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején = Uo.*, 289–303; Uő, „Egyházi értekezletek? Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után = Uo., 304–317.

⁶ Vö. MÁRKUS, *i. m.*

⁷ ÖTVÖS László, *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997, 106, 212. – FERENCZY Károly, *Fénylő nyomokon. Dr. Balogh Ferenc debreceni kollégiumi professzor (1836–1913) kéziratok naplója tükrében* (1958) című, kéziratban maradt, 155 gépiratlap terjedelmű monográfiája egyáltalán nem szólt erről a kérdésről. Lásd Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: DEENK Kt.), Ms 28/14.

⁸ CSEKEY Sándor, *Református mozgalom a XIX. században*, Magyar Kálvinizmus, 1934, 5–9, 120–126; CSOHÁNY János, *Rácz Károly (1842–1925) élete és munkássága = Vallási néprajz*, III, szerk. DANKÓ Imre, KÜLLŐS Imola, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 156–177.

⁹ Azt viszont, Hatos Pálnak köszönhetően, már valamivel jobban tudjuk, hogy később, 1907-től kezdve szintén Balogh lesz a nemzetközi genfi reformáció-emlékmű első magyarországi szószólója és támogatója. HATOS, *Az 1909-es, i. m.*, 1168–1177; Uő, *Reformáció és történeti hagyomány, i. m.*, 227.

érdeklődés.¹⁰ A protestantizmus múltját kutató, a saját (egyház)politikai kontextus felől is értelmező attitűd a protestáns pátensharc (1859–60) körüli időkben, a Habsburg-abszolútizmus első megrendülésekor erősödött, majd a kiegyezés utáni időszak szabadabb (egyház)politikai helyzetében teret nyert. Ennek a két évszázadot átívelő történelmi analógiának még inkább a pátensharcra való utólagos, az eseményeknél bő két évtizeddel későbbi emlékezésekben nőtt meg a jelentősége. Például az 1880-as években keletkező egyházkormányzói életrajzokban „kiszínezettebb” beszámolókat olvashatunk, s „tudatos mítoszteremtés” történik.¹¹ E szövegek a pátensharc 1880 körül elhunyt református szereplőiről megemlékezve a gályarabsorsokra, illetve számos korai reformátorra emlékeztető mártíriumvállalás (a pátensharc idején végül persze be nem következő) lehetőségét is érintik.¹² Balogh Ferenc 1898-ban, a gályaraboszlop három évvel korábbi felállítására vizsgálódó cikkében így jelenítette meg a korábbi, az 1850–60-as években még érvényes történelmi analógiát: „Ismét szomorú időknek kellett előbb ránk borulni, mely odaterelt, hogy a történelem földjében nyugvó bajnokok erejéből táplálkozzunk. Egy újabb gyászévtized (1849–1859) zordon korszaka nyomult nemcsak a reformáció egyházára, hanem a hazára is. [...] Mikor a jelen elkomorul, a múltba szállunk vissza erőt meríteni.”¹³

A gályarabokról tárgyiasuló formában való megemlékezés irányába történő lépések (emlékoszlop-állítás lehetősége) a 19. század harmadik negyedében elsősorban a politikai ellenállásként meginduló nagy országos funerációs alkalmak összefüggésében vizsgálhatók (Vörösmarty 1855. évi temetése után a közvéleményben valóban mártírként értelmezett halottak temetése, újratemetése az 1860-as években: Forinyák Géza, Teleki László, a 9 pesti vértanú, Batthyány Lajos). Szintén figyelemre érdemesek az 1860-as évek végétől – részben az említett elhunytak – síremlékeinek, mauzóleumainak tervezési folyamatai, valamint tekintetbe vehető a gályarabokra való tárgyiasuló emlékezés kérdése felől a kiegyezés után meginduló, az előbb említett, nagyszabású tömegrendezvényekké

szerveződő temetések tendenciájától nem független, de igazán csak az 1880-as

¹⁰ KÓSA, *Katolikus és protestáns magatartásformák, i. m.*, 146–149.

¹¹ BARÁTH Béla Levente, *A pátensharc emléke a dualizmuskori református egyházkormányzói életrajzokban = A protestáns pátens és kora*, szerk. B. B. L., FÜRJ Zoltán, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2010, 135.

¹² Kiss Áron szatmári esperes emlékezése Degenfeld-Schonberg Imre, pátenskori református helyettes főgondnokra: „»Nem tagadlak meg téged, ha meg kell is halnom értetted, egyházam s törvénnyel biztosított jogaidat védelmezem!« erősíté Isten és a roppant közönség színe előtt a helyettes főgondnok.” Idézi BARÁTH, *i. m.*, 135.

¹³ BALOGH Ferenc, *A nápolyi gályarabságot szenvedett magyar hitvallók Emlékoszlopáról*, Szabad Egyház – Független magyar református lap, 1898. július 1., 16 (13–14. szám), 49. (A 19. századi cikkeket és kéziratokat idézve a ma használatos központosítást és ékezetést alkalmazom.)

években lendületet kapó fővárosi, majd lassan országossá váló köztéri szobor- és emlékmű-állítási „boom”,¹⁴ vagyis az emlékezet térbeliesítésének¹⁵ folyamata.

A gályarabokra való emlékezés az 1850–60-as években

A Nagytemplom és a református kollégium közötti téren 1895 szeptemberében állították fel a gályarabok emlékoszlopát, ám az, hogy Debrecenben alakuljon ki a gályarabokra való emlékezés legfontosabb helye, önmagában korántsem volt egyértelmű. E város ugyanis nem esett bele abba a mintegy 30 (tehát a hódoltság és Erdélyen kívüli) vármegyébe, amelyek protestáns lelkészeire és rektoraira érvényes volt az 1674. március 5-i pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt való megjelenés kényszere. Hogy mégis Debrecen lett az emlékezés egyik legfontosabb helye, az a fentebb már említett, id. Révész Imre-, majd Balogh Ferenc-féle teológiai irányvonalnak volt a következménye. Úgy látom, hogy az emlékoszlop-felállításhoz, magának az emlékoszlop ikonográfiájának és feliratainak megalkotásához, valamint a hivatalos debreceni, kollégiumi emlékezésmechanizmusok századvégi kialakulásához konkrét, rekonstruálható lépések vezettek a megelőző évtizedekben. A következőben ezeket a főképp korábbi és közvetett előkészületeket (és jelen írásban nem az oszlopfelállítást közvetlenül megelőző, gyakorlati lépéseket) veszem figyelembe futólag, nagyjából kronológiai sorrendben. Az 1850-es évek második felének politikai kontextusától, a Bach-korszak első megrendülésének és a közélet első újjáéledésének időszakától a kiegyezés körüli éveken át az utána következő negyedszázadig, amikor gyakran történtek reflexiók a 17. század végi gyászévtizedre és gályarabságra a protestáns egyházak helyzetértelmezéseiben.

Antalfi János sárospataki ügyvéd, jogtanár, a Sárospataki Füzetek munkatársa 1858-ban közölte lapjukban Harsányi István és Séllyei István protestáns gályarab prédikátorok arcképét a Zürichben őrzött, Konrad Meyer festette olajportréjuk nyomán. Antalfi az 1850-es években zürichi ösztöndíjas volt. Utólag, 1873-ban Rácz Károlynak szóló levelében azt írta, hogy az eredeti zürichi festmény latin nyelvű szövegeit és verseit a mártírológiai utalásrendszerük miatt nem lehetett publikálnia az 1858–59-es „sajtóviszonyok” közepette. Pedig a szövegeket Antalfi, 1857-es ottjártakor, maga másolta le, illetve írta fel füzetébe a kép szerkezeti ele-

¹⁴ Legújabbán lásd az összefoglalásokat népszerűsítő formában: FÓNAGY Zoltán, *Végtisztesség, politikai demonstráció, látványosság. Nagy temetések a 19. században*, Rubicon, 2014/7, 38–40; E. CSORBA Csilla, *Mauzóleumépítés a dualizmus korában. Elhunyt nagyjaink emlékének megörökítése*, Rubicon, 2014/7, 45, 47; NAGY-CSERE Áron, PAPP Gábor, *Köztemetőből nemzeti emlékhely*, Rubicon, 2014/7, 77; KOVÁCS Ákos András, NAGY Ágoston, *A Hősök tere. Hőskultusz és várostervezés*, Rubicon, 2013/11, 18.

¹⁵ A fogalomhoz lásd Jan ASSMANN, *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999, 40.

meit. A festmény egyébként Horner, a városi könyvtáros becsben őrzött családi tulajdonában, otthonában volt ekkor.¹⁶ Ő fogadta szívélyesen a festményt tanulmányozó Antalfit, s fényképezette le a magyar diák kérésére. Antalfi ennek alapján készítettett kőmetszetes rajzot Barabás Miklóssal, majd 1859-ben Bécsben sokszorosítottta. A kép nagyon keresetté vált, például népszerű dísz lett a korabeli teológusok szobáinak: egy kultusz kezdetének a tanújaként.¹⁷ Az enyhülő politikai légkört jelzi, hogy 1863-ban a Sárospataki Füzetek már az 1670-es évek pozsonyi véstörvénytörvényének jegyzőkönyvei egy részét is ki merete adni.

Három évvel később, 1866-ban jelentette meg Szilágyi Sándor történész Lipcsében a gályarab Kocsi Csergő Bálint – 1676. február 11-i kiszabadulásukat követően írott –, a magyarországi protestánsüldözésekről szóló latin nyelvű beszámolója (*Narratio brevis*) magyar fordítását. A fordítás már közel 130 éve kéziratban hevert: Bod Péter készítette 1738-ban, *Kösziklán épült ház ostroma* címmel.¹⁸

¹⁶ Horner végrendeletében a zürichi városi könyvtárra hagyományozta, ma is ott látható.

¹⁷ Antalfi levelét lásd RÁ CZ Károly, *A pozsonyi véstörvénytörvények áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, saját kiad., 1874, 77.

¹⁸ Ismert, hogy Bod nem Kocsi Csergő kéziratát fordította, hanem Friedrich Adolf Lampe – Debreceni Ember Pál egyháztörténeti áttekintésének kéziratát alapján készült – *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel 1728-ban, Utrechtben megjelent munkája felhasználásával. Lampe könyvének ötödik fejezetébe illesztve olvasható Kocsi Csergő szövegének első kilenc fejezete. Bod is csak ezt az első kilenc részt fordította le (és részben dolgozta át) az eredeti tizenkettőből, viszont a *Toldalék*ban kiegészítette az eredeti szöveget néhány hazai protestáns mártírtörténettel. – A fordítás munkájáról és forrásairól lásd BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, ItK, 2004/3, 340–347. – Korábban Bod átdolgozását elemezte és az eredetivel összevetette (népszerűsítő, de alapos kutatásokra épülő könyvében): PRUZSINSZKY Pál, *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*, Bp., Hornyánszky, 1913, 16–29. – Bod fordítása nyomtatásban: *Kösziklán épült ház ostroma*, KOCSI CSERGŐ Bálint latin munkája után ford. Felső-Csernátoni BOD Péter, bev., jegyz. SZILÁGYI Sámuel, Lipcse, Köhler, 1866. – Bod autográf kéziratát már a kiadó, Szilágyi Sándor sem ismerte. Valószínűsítette, hogy az enyedi könyvtár állományával, Bethlen Kata könyveivel együtt 1849-ben elégett. Így a rendelkezésére álló négy korabeli másolat, valamint a latin eredeti alapján készítette el az 1866-os edíciót. Ezeket, valamint egy ötödik, Debrecenben őrzött másolatot is figyelembe véve adta ki Makkai László 1976-ban, de ő kihagyta Bod módosításait, ahogy azt jelezte is a bevezetőben. Lásd *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László (FABINYI Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével), Bp., Helikon, 1676, 25. (KOCSI CSERGŐ Bálint *Kösziklán épült ház ostroma* című szöveg kiadása a 29–109. lapokon.) – Kocsi Csergő latin szövegének kéziratban maradt 10–12. fejezetét Balogh Elemér közölte a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* I. kötetében (szerk. STROMP László, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902, 76–184). – A 12. rész teljes fordítása, Bod Péter munkájának változatlan közreadásával, a 10–12. rész lefordításával: KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kösziklán épült ház ostroma*, ford. BOD Péter, MIKLÓS Dezső, SZIMONIDESZ Lajos, s. a. r. MIKLÓS Dezső, [Léányfalú], 1995. – Kocsi Csergő szövege Lampe könyvének magyar fordításában: DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 545–661. A kiadásról: 663–665.

A gályarabság mellett a magyar történelem más eseményeit is a mártírnarratívák alkalmazásával lehetett elbeszélni, ezek a múltértelmezések szintén terjedni kezdtek, főképpen már a kiegyezés körüli szabadabb politikai környezetben. Például éppen Szilágyi Sándor rendkívül laza, már-már parttalan fogalomhasználattal, ám az előszó tanúsága szerint mégis tudatos terminológiát alkalmazva dolgozta fel egytucatnyi 17–18. századi magyarországi történelmi személy valamilyen (Szilágyi megjegyzése szerint *bármilyen!*) szempontból mártíriumvállaló életét *Vértanúk a magyar történetből* címmel, 1867-ben megjelentetett 500 lapos monográfiájában.¹⁹

Imre Mihály jelezte, hogy Theodor Fliedner magyar egyháztörténeti vonatkozású, 1858-ban Kaiserwerthben kiadott munkáinak, így főképpen a *Die evangelischen Märtyrer Ungarns und Siebenbürgens, von der Reformation bis auf unsere Zeit* című könyvének hatása, szemlélete nem mutatható ki, „magyar tárgyú művéről sem vett tudomást a hazai kutatás”, noha a könyv egyből bekerült a hazai könyvtárakba, illetve a magyar „átdolgozása, kibővítése” is elkészült Farkas József munkájaként, s 1884-ben megjelent Hornyánszky-nál: *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*.²⁰ E megjegyzéseket kiegészíthetjük egyrészt azzal, hogy Farkas magyar szövege már igen korán, első kiadásban 1869-ben napvilágot látott (aztán 1923-ban harmadszorra is megjelent). Másrészt – bár Farkas az ellenkezőjét állítja az alcímmel és az előszóban, bővítésről, átdolgozásról és saját források használatáról is beszélve – valójában (az utolsó egység kivételével) majdnem teljesen pontos fordításról van szó.²¹ Harmadrészt pedig, ha később nem is, a kiegyezés utáni évtizedekben Fliednernek még igen komoly magyarországi református recepciója volt, jelentős itteni kapcsolattrendszere. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a Fliedner iránti, kitüntetett figyelem már ekkoriban sem elsősorban egyháztörténeti érdeklődésű volt (bár Balogh Ferenc a Debreceni Protestáns Lapnak 1881-ben recenziót írt a Farkas-fordításról), hanem a Fliedner számára is elsődleges missziológiai kérdésekre, a diakonisszaképzésre és egyéb gyakorlati-ébredési teológiai vonatkozásokra terjedt ki.²² Mindemellett igaz azonban, hogy id. Révész Imre, Balogh Ferenc, Rác Károly, de a sárospatakiak, illetve részben a budapesti Farkas József – Fliedneren

¹⁹ Lásd még például ebből az időszakból ZSILINSZKY Mihály, *Egyháztörténeti emlékek a zürichi városi könyvtárból*, Sárospataki Füzetek, 1866.

²⁰ IMRE Mihály, *Utószó. Recepció- és kutatástörténeti specimen = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid et al. (Studia Litteraria, 2012/3–4), 282–283 (5. lábjegyzet).

²¹ *Uo.*

²² Jól mutatja ezt a hangsúlyt Csiky Lajos debreceni gyakorlati teológus *Fliedner Tivadar élete és működése* című tanulmánya az 1894-es Protestáns Szemlében, amely (igaz, Fliedner fia, Georg Fliedner apjáról írt, 1886-ban megjelent emlékezéskönyve nyomán) úgy említi az idősebb Fliedner már citált monográfiáját, hogy egyrészt az egyháztörténeti érdeklődését „mellékfoglalásnak” nevezi, másrészt egy szót sem szól annak magyar vonatkozásairól. Protestáns Szemle, 1894, 497–510, 594–608, főleg: 598.

túl is – jól ismerte, kéziratban feljegyzett előadásai­ban, könyvekben hivatkozták a kortárs, pontosabban a 19. század harmadik harmadában megjelenő német és francia egyháztörténeti szakirodalmat, illetve, külföldi ösztöndíjainak köszönhetően, részben magukkal a szerzőkkel is kapcsolatban voltak (Mörikofer, Mohnike, Hirsche, illetve D’Aubigny, Sayous és mások²³). E külföldi tudósok legtöbbje – Fliednerhez hasonlóan – szintén elől járt részben a gályarab-irodalom, de azon túl a korai magyarországi reformációtörténet – legalább népszerűsítő – bemutatásában. (Ekkoriban, a 19. század utolsó évtizedeiben még az egyháztörténet-írás és az emlékezet erősebben kötötte a gályarabok mártíriumvállalását a reformáció korábbi történéseihez, mint tette majd azt a 20. századi, tovább professzionizálódó kutatás.)²⁴ Még inkább a magyarországi egyháztörténészek ismerték a 16–18. századi egyháztörténeti források egy részét. Balogh Ferenc például tudatosan folytatta Bod Péter és Sinai Miklós egyháztörténeti munkálatait.²⁵ Hasonló kontinuitás olvasható ki Révész Kálmán kézirat­os bejegyzéseiből is, melyeket a tanára, Balogh Ferenc által írott egyháztörténeti tankönyv lapjaira jegyzett be, a professzor teológiai akadémiai előadásait hallgatva.²⁶

²³ Most csak azt említem, hogy Balogh egyháztörténeti előadásában hivatkozott például Mörikofer magyar gályarabokra vonatkozó munkásságára. Ez kiderül tanítványa, Révész Kálmán 1883 februárjában kezdett kézirat­os jegyzetéből, amelyet Balogh egyháztörténeti tankönyvének általa birtokolt példányába írt be: BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*, Debrecen, Városi ny., 1879. Révész Kálmán feljegyzése a saját példány­a 12. lapja után bekötött üres levélre. Lásd a DEENK honlapján a digitalizált példányt: http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=ma_pro_egyh.lst&pn=21

²⁴ Imre Mihály megjegyzése szerint a 19. századi magyar protestantizmus „mártírológiai tudata» asszimetri­kusan alakul», s a 16. századdal szemben inkább csak a 17. századi üldözések kapnak nagyobb figyelmet, a szerző szerint elsősorban a korabeli német kutatás nyomán. IMRE, *i. m.*, 283. – Viszont például Rácz Károly 1882-es könyve bevezetőjében azt írja, hogy a reformátorok „ezen hazának megszerzése ügyében önfeláldozással fáradoztak, vértanúi öntudattal küzdöttek, mint hitvallók, némelyek pedig vértanúivá is lettek a lelki szabadság ügyének”. Rácz három szakaszra osztja a 16. századi reformáció elterjedésének történetét, s mindhárom esetben önálló fejezetet közöl *Hitvallók és vértanúk* címmel, azt a metaforikát alkalmazva, hogy a könny és vér tudja a reformáció élő fáját megerősíteni. A lajstromok után pedig hozzáteszi, hogy „mennyi lehet az ismeretlenek” száma „kik száműzettek vagy kivégeztettek”. – RÁ CZ Károly, *A magyarho­ni reformáció bölcselmi történelme*, Arad, Réthy L. és fia, 1882, vii, 79, 95–97, 126–128, 152–153, 192–196. – Egy másik példa: S. Szabó József debreceni kollégiumi professzor *Egy vértanú refor­mátor* címmel írt a Protestáns Szemle 1894-es évfolyamában Fischer Andrásról, aki Lőcsére ment reformátornak: „mi hálás utódok a vértanúság dicső koronáját tesszük fejére s kegyelettel zárjuk emlékezetünkbe”, 349–354.

²⁵ Lásd egyháztörténész elődei munkásságához való viszonyáról Ötvös, *Balogh, i. m.*, 84–107, 190–198.

²⁶ Lásd Balogh egyháztörténeti áttekintésének Révész Kálmán által birtokolt példányát. Hivatkozás fent, a 24. jegyzetben.

Azzal együtt, hogy az említett teológusok egyháztörténeti forráselemzései pontosak, a jelenük vagy a közelmúltjuk helyzetértelmezése felől, allegorizáló módon is megemlékeztek a protestantizmus két, illetve bő három évszázaddal korábbi történetéről. Ezt részben Fliednerhez is hasonlóan, közvetlenül pedig inkább idősebb Révész Imre nyomán tették, aki, mint tudjuk, a modern magyar teológiai és történeti gondolkodásban elsőként fedezte fel újra Kálvint, és írt róla magyarul szakmailag precíz, de nagy hatásúvá válójában *hitébresztő szempontból* való monográfiát 1864-ben.²⁷ Révész tanítványai, az 1865-ben francia és angliai ösztöndíjak után hazatért Balogh Ferenc, illetve az ausztriai és németországi tanulmányút után 1867-ben Debrecenbe visszaérkező Rácz Károly, valamint mások szintén az ébredési, Krisztus központú teológiájuk gyökereit keresték a korai kálvinizmus, illetve a magyar reformáció, puritanizmus és gyászévtized hitvallóinak gondolkodásában. Minden szakmai precizitásukkal együtt is tulajdonképpen nem folytattak kizárólag, a korabeli pozitivisták értelemben véve, historikus munkát. A jelenük reformátusságát – a múlt tapasztalatait segítségül hívva – a régi református örökségre építve akarták megújítani: elsősorban ezért kutatták és tanították az egyháztörténetet, ezért emlékeztek és emlékeztettek a 16. és 17. század magyarországi protestantizmus teológiai és kegyességi eredményeire, illetve a vallásüldözésekre.²⁸

*Az emlékoszlop-állításhoz vezető lépések nyomai Balogh Ferenc
és Rácz Károly 1874 körüli írásaiban*

A fentiekben láttuk, hogy az 1860-as évek második felétől a debreceni teológián elkezdődött a protestáns múltra való összetett (szakmailag megalapozott, de ezzel együtt erősen jelenközpontú) emlékezés és egyháztörténet-írás.²⁹ Sőt úgy látom, hogy Balogh Ferenc, illetve Rácz Károly íróasztalánál, műhelymunkájában ekkortól, tehát a kiegyezést követően megformálódó bizonyos írások a gályaraboszlop majdani, 1895-ös felállításának előkészítőiként is értelmezhetőek. Ami azt jelenti, hogy a különböző írott és szóban előadott egyháztörténeti, illetve az ezekhez sokszor közel álló református identitás erősítő szövegek *tropológiája* az emlékezés *tárgyi megnyilvánulása felé* mutat. Vagyis ha az említett egyháztörténeteszek eleinte nem is fejeztek ki konkrét emlékmű-állítási igényt, az emlékezés tárgyi és ikonográfiai tropológiája egyre hangsúlyosabbá vált írásaikban.

²⁷ Id. Révész Imre, *Kálvin élete és a kálvinizmus. Emlékül a nagy reformátor halála évének háromszázados fordulatára*, Pest, Osterlamm, 1864.

²⁸ Ötvös László ezt a címet adja Balogh-monográfiája vonatkozó fejezetének: *A hitvalló egyháztörténetész kutatása*. Ötvös, Balogh, i. m., 181–198.

²⁹ Balogh és Rácz alábbiakban bemutatandó munkásságán kívül lásd még például EPERJESSY Kálmán, *A gályarabságra itélt prot. lelkészek albuma a zürichi városi könyvtárban*, Figyelő, 1876, 228–229.

Rácz még mint Révész segédlelkésze publikálta, először 1869-ben, a „magyar átokminta” történetét: ebben a katolizálásra bírt magyar protestánsok által kényszerűen elmondott hitvallásszövegeket vizsgálta. E cikk javított, bővített változatát 1905-ben adta ki, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben* című monográfiásorozata III. köteteként.³⁰ Rácz e sorozat első darabját a pozsonyi rendkívüli törvényszék 1674. március 5-i összehívásának – szinte napra pontosan – 200. évfordulóján jelentette meg.³¹ Balogh Ferenc kéziratos naplója szerint 1874. március 2-án kapta meg a könyvet barátjától. Ezt jegyezte fel Balogh: „Kétszázada lesz pár nap múlva épen a gyász eseménynek, irodalmi emléke meg van jelölve a futó időben ama gyász évtizednek. Azt gondoltam: ismertetést írok e könyvről a [Révész] Figyelmező[jé]be.” A kéziratból kiderül, hogy március 6-ra fejezte be az olvasást, s a napló tanúsága szerint megrendítette a könyv.³² A recenziót, a napló szerint, 13-án küldte el Révésznek, bár a Figyelmező áprilisi számában megjelent szöveget, rájátszva az évforduló pontos dátumára, március 5-re datálta.³³

Rácz Károly Balogh által recenzeált könyve előszavának 3. lapján ott találjuk azt a – kora újkori magyarországi és külföldi mártírnarratívákban – gyakran előkerülő Újtestamentum-beli igét a Timóteushoz írt második levél 4. részéből, Rácz által szabad függő beszédben idézve, mely szerint „ők [mármint a gályarabok] már letették a jó bizonyágtételt s ama nemes harcot megharcolták, futásukat elvégezték, a hitet megtartották, végezetre eltétetett nekik az igazság koronája; ott vannak ők már, hová sem az emberi dicséretnek, sem az emberi gyalázásnak szava el nem hathat”. A könyv megjelenését 21 évvel követően, 1895-ben felavatott gályaraboszlop fő frontján, a keleti oldalon, a nyitott bronz Bibliára szintén majd ezt az igét vésik fel. E fölé, szintén bronzból, a mártírok hervadhatatlan koszorúját, meg egy nápolyi gálya bronz domborművét helyezik. Az oszlop ikonográfiájának és szövegének minden elemét, 1894–95 körül, majdnem bizonyosan az 1874-es könyv recenziója, Balogh Ferenc tervezte.³⁴

³⁰ Rácz Károly, *Az új katolikusok hitformája, vagy a magyar átokminta*, Bp., Kókai Lajos, 1905. A kötet előszavát Balogh Ferenc írta, éppen 1904. augusztus 24-ére, „a párizsi vérnász fordulójá”-ra datálva a szöveget. Balogh bevezetője szerint e füzet bemutatja, miként készítettett elő a rendszeres vallásüldözés. „Az igazság hervadhatatlan koszorúja túléli a sírdombokat, íme több mint 200 év után, sokan e hazában részvétellel gyűjtenek össze minden adatot, mely csillámot tart fel, a hithősök lelki állapota megvilágosítására [...] fonják a múlt kutatói az egyes levelekből a halhatatlan koszorút őseink emlékére.” *Uo.*, x–xi.

³¹ Rácz, *A pozsonyi vértörvényszék*, i. m.

³² Több soron át vocativusban, ódai jellegű aposztrophékkal szólítja meg az egykori gályarabokat. BALOGH Ferenc, *Debreceni Napló (1866–1884)*, 431. (DEENK Kt., Balogh Ferenc hagyatéka. Ms 28/4.)

³³ *Uo.*

³⁴ Ennek pontos részleteivel egy későbbi kutatás során foglalkozom.

Ráczt is hangsúlyozta idézett munkája előszavában, hogy a gályarabok emléke örökké él, s az olvasót is az emlékezésre biztatja. Talán a könyv e gondolata is hozzájárult ahhoz, hogy Balogh a recenzióban – metaforikusan – szintén szóljon az emlékezés konkretizálásáról és tárgyiasuló kiábrázolásáról. Balogh szerint Ráczt monográfiája „irodalmi emlékoszlop gyanánt [tanúskodik arról], hogy a hálás kegyelet 200 év után is munkál, sugallat által vont egy ifjú szerzőt, hogy a vértanuk mohosult sírjaira gyászkoszorút kössön, s a kiszenvedett egyházi és tanférfiúk neveit és tetteit felmutassa egy koszorúba fűzve”.³⁵ Azt írja továbbá Balogh, hogy a néhány éve, 1866-ban magyarul nyomtatásban is megjelent (fentebb általam már említett) Kocsi Csergő Balint latin munkájának Bod Péter által készített fordítása, a *Kösziklán épült ház ostroma* „mellett is szükségét pótol” Ráczt könyve. A könyv erkölcsi értékét is hangsúlyozza a recenzens. Szerinte, aki elolvassa, megtanulja őseit tisztelni, a magyar protestáns Sionért lelkesülni. „Előkészíthetné ennek olvasása és megéreztetné a kebelben azon elhatározást: vajha 1876. február 11-két, mely napon a gályarabok a kinok bárkájából kiszabadultak s a dicső Ruyter hollandi tengernagy üdvözlése mellett zsoltár éneklés közben léptek át a szabadság nemes hajójára, – mint az igazság diadalának emlék napját Isten dicsőségére megülnék öröm napul protestáns gyülekezeteink! S azon derék sárospataki atyafiak, kik 1859-ben világra bocsátották Sélyei és Harsányi arcképét, a mostani kedvezőbb sajtó viszonyok mellett, még egyszer kiadnák az összes jegyzetekkel kísérve ama dicső hitvallók arcképét, hogy az újabb nemzedék is megszerezhetné magának!”

Balogh – naplója bejegyzése szerint – a véstörvénytörvény március 5-i kezdetének évfordulóját követően tíz nappal, éppen az 1848-as pesti forradalom ünnepén, két negyedéves teológushallgatót, Elekes Ferencet és Orosz Istvánt hívott ebédre otthonába. Ráadásul a fent idézett recenziójában írtakhoz hasonlóra biztatta vendégeit: „megpendítem az 1876. febr. 11-ki gályarabok szabadulása emléknapját megülnéül”.³⁶ Tehát talán ezekben az 1874. március eleji napokban, a recenzió megfogalmazása és a vendégség idején gondolhatta át Balogh először ezt a két évvel későbbre vonatkozó megemlékezési tervét. Ami aztán tényleg meg is valósult: az általa 1869-ben alapított Hittanszaki Önképző Társulat,³⁷ Balogh Ferenc

³⁵ BALOGH Ferenc, *Könyvismertetés*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1874/4, 201.

³⁶ BALOGH, *Debreceni Napló...*, i. m., 431.

³⁷ Balogh Ferenc és a társulat kapcsolatáról: ÖTVÖS, i. m., 132–133, 213–215; FERENCZY, i. m., 50. – A Hittanszaki Önképző Társulat megalapításakor, 1869. október 22-én elmondott beszédében így fogalmazott Balogh: „Hazánkban is sok siralmas dolgot találunk, legsiralmasabb pedig, hogy fegyvertelenek vagyunk. Hol van az a reformátori ér, mi a XVI. században lüktetett köztünk? hol az a vas szorgalom, mely a nem lévőből létet teremt, óból újat hozza ki? hol a kor magaslatának megfelelő hittudomány, mely utat tör a setétben? hol a nagy iskolákat alapító buzgóság és tehetőség fáradhatatlansága? hol a lángoló hit, mely öntudatos hitvalló gályarabokat és vértanukat képez? hol a komoly puritán erkölcsiség szeplőtelenlése, mely a szentek közösségébe vezérel?” Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1869. november 7., 1428–1429. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

irányításával, valóban megtartotta a gályarabok kiszabadításának 200. évfordulója napján, február 11-én a „kegyeletes ünnepélyt”, kollégiumi tanárokkal, diákokkal és a városi lakossággal.³⁸ A debreceni nyomdában kiadott meghívó tanúsága szerint (melynek egy példánya Balogh Ferenc naplója végére van beragasztva) a Hittanszaki Önképző Társulat a kollégium énektermében rendezte meg a szavallattal és a főiskola kórusának három énekszámával ékesített alkalmat. Talán nem véletlen, hogy az önképzőköri diákság nevében az emlékbeszédet éppen Balogh két évvel korábbi ebédvendége, Orosz István mondta.³⁹

Balogh Ferenc az idézett recenzióban tulajdonképpen már indokként is megfogalmazta, miért van jelentősége, hogy Rácz Károly személyében Debrecenhez kötődő lelkész írta meg a „fogoly-lelkészek keserveit”. Azért, mert a gályarabságról először beszámoló Kocsi Csergő Bálint is *éppen Debrecen városának* írt segélykérő levelet a nápolyi öbölben horgonyzó Szent Januárus (San Gennaro) nevű gályáról, ugyanis „Debrecen az erdélyi nemzeti fejedelemség véd szárnyai alatt meg lett kímélve 1674-ben azon pusztító csapásoktól, melyek az osztrák és jezsuita pálcá alatt görnyezedő vidéken sujták a protestáns egyházakat. Az emlékezés szózata hadd zendüljön hát meg innen is.”⁴⁰ Figyelemre érdemes, hogy a recenzió megírását követően 21 évvel később, amikor 1895. szeptember 21-én éppen Balogh Ferenc tartja majd az emlékbeszédet az oszlop felavatásakor, ugyanezt a gondolatot fűzi tovább: Kocsi Csergő, aki 6 évig tanult Debrecenben, a nápolyi hajóról tájékoztatta a debreceni lelkészeket 1675. október 5-én, elpanaszolva rettenetes helyzetüket. Debrecen ekkor menhelye lett az üldözötteknek. Majd hozzáteszi, hogy az utóbbi 300 évben a város elválaszthatatlan a reformációtól. Zürich városa négy gondozót neveztetett ki a hitvallók kellő ellátására, ugyanakkor Debrecen száz meg száz bujdosó előtt nyitotta meg házait. Zürichben arcképe, Debrecenben emlékoszlopa van a hit és szabadság vértanúinak.⁴¹

A fent bemutatott nyomtatott és kéziratos szövegeket olvasva megfogalmazható az állítás, hogy legalább 1874 márciusától, Rácz és Balogh egymásra felelő írásaiban kezd formálódni a gályarabokra való tárgyiasult emlékezés irányába törté-

³⁸ *Hittanszaki akadémiai értesítő az 1875–76-ik évről*, szerk. TóTH Sámuel, Debrecen, 1876, 128. – Később ezen a napon nem ünnepeltek a hittanszaki önképzőkörösök. A gályarabokra, illetve a protestantizmus tágabb múltjára inkább csak október 31-én emlékeztek. Ez a nap aztán állandósult 1895 után: a 19–20. század fordulójától kezdve mindig ekkor, s mindig az emlékoszlop körüli helyszínen tartották (vagy fejezték be a kollégium dísztermében, esetleg az oratóriumban tartott alkalom után) az emlékünnepélyt. E hagyomány pontos regisztrálása azonban még vizsgálatra szorul.

³⁹ A napló február 24-i bejegyzése szerint: „Lefolyt a 11-i ünnepség szépen, lapunk részletesen tudósít. Az ott indítványozott üdvözlő beszédet Utrechtbe én fogalmaztam magyarul, rám bízta kartaársaim.” BALOGH, *Debreceni Napló...*, i. m., 431.

⁴⁰ BALOGH, *Könyvismertetés*, i. m., 201.

⁴¹ BALOGH Ferenc *beszéde a gályarablelkészek emlékoszlopa átadásakor, 1895. szept. 21.*, Debreceni Protestáns Lap, 1895. szeptember 28., 476.

nő továbblépés debreceni gondolata, illetve a majdani emlékmű ikonográfiájának és szövegeinek elemei is e szövegekben tűnnek fel először. Legalább innen datálhatjuk, hogy „az emlékoszlop felállításának eszméje megfogamzott” Baloghban.⁴²

Ám azt se feledjük, hogy az 1895-ös gályaraboszlop-felállítást közvetetten is megelőzi két, szintén évtizedekkel korábbra visszanyúló – ezek esetében Ráczhoz nem, csak Balogh Ferenchez köthető –, az előzőhöz némileg hasonló lépéssor. Egyrészt az, hogy Balogh számára más egyháztörténeti kérdések kapcsán is fontos volt az emlékezet térbeliesítése. Ugyanis amellett, hogy pályája elején, 1866-ban mondott székfoglalójában, illetve ennek nyomtatott változatában Melius Péter hatásával foglalkozott, s aztán később is írt a 16. századi debreceni püspökről, már a 60-as évektől célja és terve volt Melius tárgyiasultabb emlékezetének a fenntartása: előbb a sírját kereste, majd találta meg, utóbb pedig éveken át szobrot akart neki állíttatni. A gyűjtés el is indult, csak végül nem valósult meg.⁴³ A gályaraboszlop vonatkozásában egyszerűbb volt a helyzet, mert a nagylelkű debreceni református donátor, özvegy Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina asszony, a Balogh házaspár kedves barátja szorgalmazta, illetve egymaga finanszírozta az emlékművet 1894–95-ben.

Másrészt Balogh a gályaraboszlop majdani helyével, a Nagytemplom és a református kollégium közötti, 1861-től gondozott Emlékkerttel is foglalkozott. Példaként ennek kapcsán most csak azt említem, hogy az 1871-ben felállított Izsó Miklós-féle Csokonai-szobor leleplezését megelőzően kiírt verspályázatra ő is küldött be egy nagyobb terjedelmű költeményt, mellyel második díjat nyert. Saját, naplójába tett vallomása szerint nem szégyellte az eredményt, hiszen csupán a koszorús költő, Szász Károly mögött maradt le.⁴⁴

Balogh Ferenc, visszatekintve a gályaraboszlop 1895-ös felállítására, Rácz lapjában, a Szabad Egyház 1898-as évfolyamában *A nápolyi gályarabságot szenvedett magyar hitvallók Emlékoszlopáról* címmel megjelent cikkében a következőképpen idézte fel az oszlop felállítását megelőző három évtizedet, általam jelen tanulmányban röviden áttekintett időszakot. „Két száz év viharzott el református egyházunk felett, a kegyelet rejlő érzete csak azután nyilatkozhatott meg. A hadi vitézség, tudomány és irodalom hőseinek emlékjeleit és szobrait minden vidéken

⁴² Lásd Csiky Lajos teológiai tanár tudósítását az emlékoszlop felavatásáról (amely bevezeti Balogh előbb idézett beszédét): „Áldott legyen az ész, melyben ez emlékoszlop felállításának eszméje megfogamzott, s áldott legyen a szív, mely a megszeretett eszmét megvalósította! [...] Megkezdődvén az ünnepély, a főiskolai kántus éneke után Balogh Ferenc, tehát az a férfiú lépett föl az emelvényre, kiről a történeti igazság érdekében kötelességünknek tartjuk följegyezni, hogy az emlékoszlop felállításának ügyében rendkívül sokat fáradozott.” *Uo.*, 475.

⁴³ A Melius-sír megtalálásáról és az emlékoszlop tervéről szóló írások bibliográfiai adatait lásd Ötvös, *Balogh, i. m.*, 18, 21, 41, 51. Balogh Meliusról szóló munkásságáról összefoglalóan: 130. A Meliusról írott Balogh-székfoglaló szemelvényei: 229–244 (a szoborállítás kérdéséről különösen: 242–243).

⁴⁴ Idézi Ötvös, *Balogh, i. m.*, 161–162.

szemlélni, de a hit, vallástudomány és egyházirodalom nagy érdemű bajnokai alakszerűleg nem domborulnak elénk. A hála fátylazottan késlekedik. Egyházunk majdnem négyszázados élethatása mintha ki volna törölve az ország területéről, látható jelek nem mutatják, mit tettek a lelki ország fiai a nemzeti jellem s a benső világ fenntartására. Különösen vértanúink, hitvallóink, a szent hitért bilincset hordó áldozatok iránt volt az utókor érzéketlen. Sírjaik is jeltelenek. Az igazság sugárzata azonban a 19-dik században kezdé oszlatni a feledés fellegét, a hűség szelíd kezei a temetőben nyugvók feltámasztásához fogtak. Ismét szomorú időnek kellett előbb ránk borulni, mely odaterelt, hogy a történelem földjében nyugvó bajnokok erejéből táplálkozzunk. [...] [Itt sorolja fel Balogh a vonatkozó hazai kutatásokat (Rácz publikációit), illetve a külföldieket (Sayous, Mörikofer és ennek francia fordítását, Roux munkáját).] De még mindig csak az irodalom terén mozgott a feltámadt kegyelet. Kő nem beszélt, oszlop nem hatott. Borsos István, pápai tanár kibocsátotta 1893-ban népies füzetben tömör rövidséggel, a gályarabok történetét. Ily előhatások után s e művecske olvasása közben szállta meg az ihlet a vallásos magyar női kebelt [özv. Hegyi Mihálynét]; támadt fel lelkében a gondolat: megérdemlik a gályarablelkészek, hogy e hazában Emlékoszlop hirdesse tetteiket. A gondolatnak a vallás-szülte lelkesedés adott szárnyat.”⁴⁵

Megfogalmazható tehát, hogy noha az 1880–90-es évek fővárosi és országos építkezési programja számos esetben építő- és szobrászművészek (gyakran meghívások) pályázatán alapult, a gályaraboszlop esetében sem meglepő, hogy nem adtak szabad kezet az egyébként református Gerenday Antal budapesti műhelynek az emlékmű megtervezésében, hanem Balogh Ferencnek volt a feladata a feliratok és az ikonográfiai program előkészítése (és valószínűleg a jelen tanulmányban nem tárgyalt közvetlen, gyakorlati kimunkálása is). Ugyanis az emlékműállításra általában jellemző, hogy „üzenetét nem alkotójuk, az építész és a szobrász – kiknek a legtöbbször csak, mint esetünkben is, a *kivitelezői* szerep jut – alkotja meg, hanem a »megrendelők«.”⁴⁶ S ez a megrendelő 1895-re már egy tudatosan emlékező, Balogh Ferenc professzoron és a Hittanszaki Önképző Társulaton kívül számos református tanárt, diákot és másokat is maga mögött tudó, Debrecenhez kötődő, református ébredési teológiájában és műltszemléletében megerősödött identitású közösség volt. Egy olyan közösség, amelynek emlékezete ahhoz hasonló, ahogyan Aleida Assmann e 19–20. századi nemzetfelfogás időszakát jellemzi, némileg ironikusan: e keretek között az „emlékezet főként hősi tettek és hősiességek köré szerveződött. Ezeket az erősen szelektív formációkat úgy alakították, hogy elősegítsék az identitásképzést és önmaguk megünneplését.”⁴⁷

⁴⁵ BALOGH, *A nápolyi gályarabságot...*, i. m., 49.

⁴⁶ K. KOVALOVSKY Márta, *Az emlékműszobrászat*, Bp., TIT, 1978. Összefoglalóan idézi HATOS, *Reformáció és történelmi hagyomány*, i. m., 207.

⁴⁷ A. ASSMANN, i. m., 16.